

Heidi Luik

S-KUJULISED RIPATSID JA RIHMAKEELED

On esitatud Eestist leitud S-kujuliste pronks- ja luuripatsite ning rihmakeelte kataloog. Niisugused ripatsid ja rihmakeeled olid levinud hilisrauaajal peamiselt Lääne-Eestis ja Saaremaal. Mujal Läänemere ümbruskonnas on S-kujulisi ripatseid kõige enam teada liivlaste juurest, rihmakeeli aga Ojamaalt.

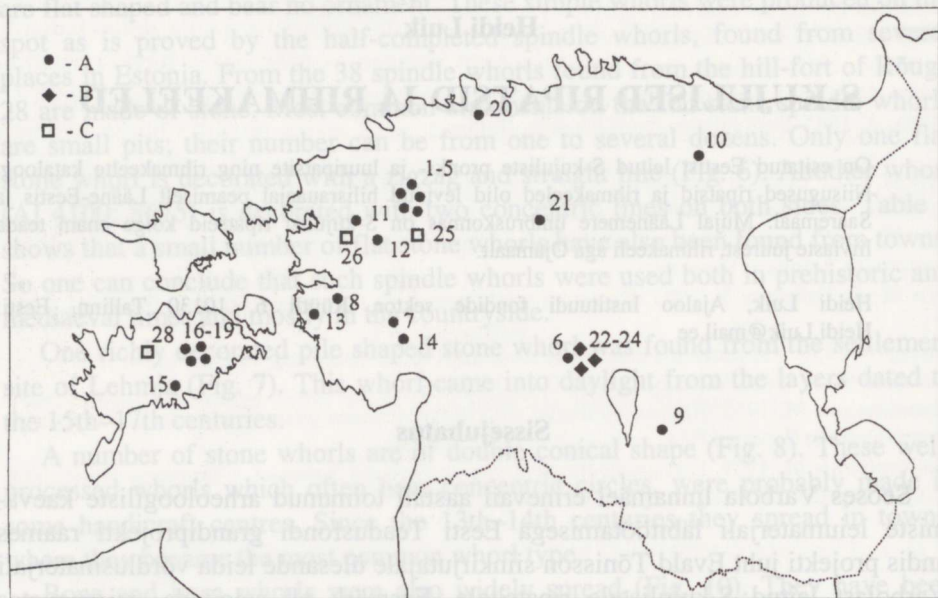
Heidi Luik, Ajaloo Instituudi fondide sektor, Rütüli 6, 10130 Tallinn, Eesti;
Heidi.Luik@mail.ee

Sissejuhatus

Seoses Varbola linnamäel erinevail aastail toimunud arheoloogiliste kaevamiste leiumaterjali läbitöötamisega Eesti Teadusfondi grandiprojekti raames andis projekti juht Evald Tõnisson siinkirjutajale ülesande leida võrdlusmaterjali Varbolast leitud S-kujulistele ripatsitele. Eesmärk oli selgitada, missugustes piirkondades ja millistes muististes esinevad Eestis S-kujulised ripatsid ning kas on võimalik neid leide täpsemalt dateerida. Selle töö tulemusel valmis järgnevas avaldatud kataloog.

Töö käigus tekkis küsimus nende esemete otstarbe kohta. Pole selge, kas tegu on ehteripatsitega või hoopis vööosadega. Neid on nimetatud rihmajagajateks (Kustin 1962, 434), naastudeks (Ariste 1948, 4) ja vahe- või ühenduslülideks (Kustin 1962, 434; Tõnisson 1966, 96 jj.; Lang 1996, 249). Osal eksemplaridel on üks aas tugevasti kulunud. See näitab, et nad on rippunud metallrõnga küljes. Mõnel ripatsil on pronksrõngas säilinud, praegu teadaolevatel leidudel esineb see alati ainult ühes aasas. Samuti on arvatud, et neid võidi kasutada mingite esemete vööle riputamiseks (Седова 1981, 152). Ühe suletud ja teise avatud aasaga ripatsi puhul oli avatud aasa külge riputatud eset vajaduse korral võimalik kergesti eraldada. Et tavaliselt ei ole teada, kas ese võib olla vööosa, ühenduslüli või ripats, on kataloogis käsitletud pronksist S-kujulisi eksemplare koos, nimetades neid kõiki ripatsiteks. Pronksist eksemplaride kõrval leidub ka üksikuid luust valmistatud S-kujulisi ripatseid. S-motiivi on mõnikord kasutatud ka rihmakeelte kujunduses. Viimased on ripatsitest tavaliselt väiksemad ja nende ühes otsas on trapetsikujuline või veidi laienev pikendus, milles olevasse lõhesse oli needi abil kinnitatud rihm.

S-kujulised ripatsid ja rihmakeeled on esindatud võrdlemisi väikese arvu eksemplaridega. Kuigi S-motiivi on ornamendis kasutatud läbi aastatuhandete ja erinevates kohtades, on siin vaadeldavad leiud pärit küllaltki piiratud alalt ja ajast. Eesti S-ripatsid ja -rihmakeeled kuuluvad hilisrauaaega. Kõige enam on neid leitud Lääne-Eestist ja Saaremaalt, tunduvalt vähem Eesti ida- ja lõuna-poolsest osast (joon. 1).

Joon. 1. S-kujuliste ripatsite ja rihmakeelte leiukohad Eestis. A pronksripatsid, B luuripatsid, C rihmakeeled. 1–5 Varbola, 6 Lõhavere, 7 Soontagana, 8 Lihula, 9 Uderna, 10 Küti, 11 Maidla, 12 Laukna, 13 Kõmsi, 14 Linnamäe, 15 Ilpla, 16–19 Rahu, 20 Saha, 21 Lõõla, 22–24 Lõhavere, 25 Haimre, 26 Maidla, 27 Saaremaa (leiukoht teadmata, puudub kaardil / site unknown, missing in the map), 28 Sauvere.

Fig. 1. Sites of discovery of S-shaped pendants and strap tags in Estonia. A bronze pendants, B bone pendants, C strap tags.

Põhjalikumat käsitlust niisuguste ripatsite ja rihmakeelte kohta ei ole ilmunud, siiski on mitmed eksemplarid publitseeritud. Kaks ripatsit – üks Lõhavere ja teine Varbola linnamäelt – on avaldatud raamatus “Muistse Eesti linnused” (Moora & Saadre 1939, 174–175, joon. 125; Laid 1939, 199, joon. 143: 2). Saaremaalt leitud S-ripatsite ja -rihmakeelte kohta on toodud andmed Aita Kustini väitekirjas (1962, 339, 434–435), kelle arvates kasutati neid 13. sajandini. Jüri Seliranna monograafias (1974, 130, 153, tahv. XXI: 2, XXXII: 2, lisa 7, XIX, 2e; XXV, 6b) on publitseeritud Lauknast leitud ripatsi ja Haimre rihmakeele fotod ning nimekirja selleks ajaks teadaolevatest eksemplaridest. Rihmakeele dateeris Selirand 11.–13. sajandisse, S-ripatsid 12.–13. sajandisse. Hilisemaid leide on aval-

datud TA Toimetistes ilmunud arheoloogiliste välitööde ülevaadetes. Koiva liivlaste alalt leitud ripatsid on käsitlenud Evald Tõnisson (1966, 1974).

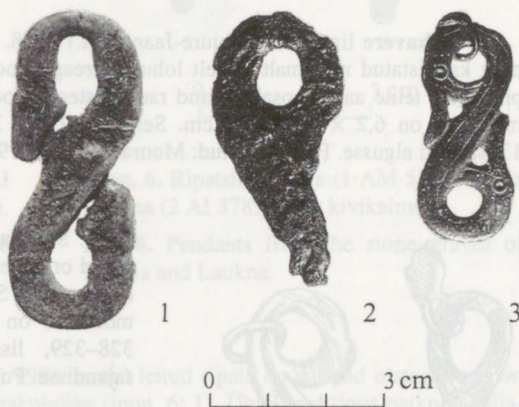
Eesti S-kujuliste ripatsite ja rihmakeelte kataloog

A. S-kujulised pronksripatsid

1. **Varbola** linnamäelt (Nissi khk.) 1938. aastal leitud ripats on lame, selle mõlemad otsad on ühesugused (joon. 2: 1). Lahtiste maopeakujuliste otste silmade kohti märgivad lohukesed. Ripatsi keskosa ääristavad mõlemal küljel madalad sooned. Üks aasadest on kulunud, ilmselt on see olnud metallrõnga küljes. Ripatsi mõõtmed on 5,5 × 2,2 × 0,5 cm. Erik Laidi (1939, 199) arvates kuulub ripats noorema rauaaja teise poolde, Selirand (1974, 328–329, lisa 7, XXV, 6b) dateeris selle 12.–13. sajandisse. Publitseeritud: Laid 1939, joon. 143: 2.

Joon. 2. Ripatsid Varbola linnamäelt.
1 AI 3721: 24, 2 AI 4783: 203, 3 AI 4984: 218.

Fig. 2. Pendants from Varbola hill-fort.

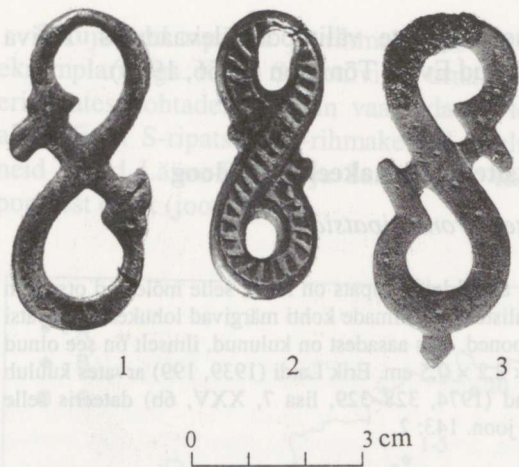

2. **Varbola** linnamäelt (Nissi khk.) 1974. aastal leitud ripats on katkine, selle üks ots puudub (joon. 2: 2). Halvasti säilinud ripatsi pinnad on konarlikud, ornamendi olemasolu ei ole võimalik kindlaks teha. Säilinud ots on suletud, avatud lõugadega loomapea kujuline. Ripatsi mõõtmed on – × 2,4 × 0,25 cm. 1974.–1976. aasta kaevamistel saadud leiumaterjal pärineb 12.–13. sajandist (Селиранд & Тыниссон 1978, 93–94). Publitseerimata.

3. **Varbola** linnamäelt (Nissi khk.) 1979. aastal leitud ripats on lame, selle otsad on avatud lõugadega loomapea kujulised, silmade kohti märgivad punkteeritud ringikesed, servad on ääristatud madalate soontega (joon. 2: 3). Otsad on suletud, ühe aasa küljes pronksrõngake. Ripatsi mõõtmed on 4,0 × 1,7 × 0,3 cm. 1978.–1982. aasta kaevamiste leiumaterjali enamik kuulub 11.–13. sajandisse, kuigi suhteliselt rohkesti oli ka hilisemaid (14.–18. sajandi) leide (Тамла & Тыниссон 1983, 312–314). Publitseeritud: Тамла & Тыниссон 1983, tahv. XXI: 3.

4. **Varbola** linnamäelt (Nissi khk.) 1981. aastal leitud lame ripats on suletud loomapeakujuliste otstega (joon. 3: 1). Mõlemal küljel on silmade kohad märgitud punktikesega ja suujoon kriipsuga. Üks aasadest on kulunud. Ripatsi mõõtmed on 5,5 × 2,3 × 0,25 cm. Dateeringut vt. ripatsi nr. 3 juurest. Publitseeritud: Тамла & Тыниссон 1983, tahv. XXI: 1.

5. **Varbola** linnamäelt (Nissi khk.) 1981. aastal leitud lame, suletud otstega ripats on mõlemalt küljelt ornamenditud piki servi kulgevate soonte ja nende vahel paiknevate reljeefsete põikjoontega (joon. 3: 2). Üks aasadest on tugevasti kulunud. Ripatsi mõõtmed on 5,0 × 1,9 × 0,3 cm. Dateeringut vt. ripatsi nr. 3 juurest. Publitseeritud: Тамла & Тыниссон 1983, tahv. XXI: 2.

Joon. 3. Ripatsid Varbola (1 AI 4984: 931, 2 AI 4984: 949) ja Lõhavere (3 AI 3578: 572) linnamäelt.

Fig. 3. Pendants from Varbola and Lõhavere hill-forts.

6. **Lõhavere** linnamäelt (Suure-Jaani khk.) 1938. aastal leitud ripats on lame, suletud otstega ning kaunistatud mõlemalt küljelt lohukestereaga (joon. 3: 3). Ühe kaare tipus on rombikujuline pikendus, teine aas on osalt kaetud rauaroostega. Koos ripatsiga leiti rauast varrasahelik. Ripatsi mõõtmed on $6,2 \times 2,4 \times 0,3$ cm. Selirand (1974, 328–329, lisa 7, XXV, 6b) dateeris ripatsi 13. sajandi algusse. Publitseeritud: Moora & Saadre 1939, joon. 125.

Joon. 4. Ripatsid Soontagana linnamäelt (1 Päm 2765: 339) ja Lihula linnuselt (2 AM 592: 1).

Fig. 4. Pendants from Soontagana hill-fort and Lihula castle.

7. **Soontagana** linnamäelt (Mihkli khk.) 1966. aastal leitud ornamendita ripatsi üks ots on suletud, teine lahtine (joon. 4: 1). Suletud aasa külge kinnitub rõngake. Ripatsi mõõtmed on u. $6,5 \times 2,4 \times -$ cm.¹ Selirand (1974, 328–329, lisa 7, XXV, 6b) dateeris ripatsi 11.–13. sajandisse. Publitseerimata.

8. **Lihula** linnuselt (Lihula khk.) 1990. aastal leitud ripats on lame, suletud otstega, piki selle keskosa jookseb madal vagu (joon. 4: 2). Ühe aasa küljes on rõngake, see aas on ka veidi kulunud. Ripatsi mõõtmed on $4,9 \times 2,2 \times 0,25$ cm. Mati Mandel (1991, 383) dateeris ripatsi 12. sajandi teise poolde või 13. sajandi algusse. Publitseerimata.

9. **Uderna II** muinasasulakohast (Rõngu khk.) 1987. aastal leitud ripatsist on säilinud üks pool, mis on kaunistatud silmakestereaga (joon. 5: 1). Erinevalt enamikust S-ripatsitest on Uderna eksemplaril ornament ainult ühel küljel. Arvatavasti on ripatsit purunemise järel edasi kasutatud, sest murdunud otsa sisse on tehtud auguke. Ripatsi mõõtmed on $- \times 1,8 \times 0,4$ cm. Katkend on dateeritud 12.–13. sajandisse (Ланг & Лиги 1988, 383). Publitseeritud: Ланг & Лиги 1988, tahv. XXVII: 4.

10. **Küti** kalmistult (Viru-Jaagupi khk.) 1948. aastal leitud ornamendita ripats on stiliseeritud loomapead meenutavate otstega, millest üks on suletud ja teine lahtine (joon. 5: 2). Ripatsi mõõtmed on $5,5 \times 2,1 \times 0,4$ cm. Ripats on leitud luustiku IV juurest. Tegu oli kahe samaaegse

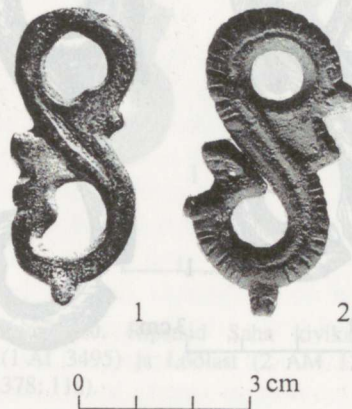
¹ Ripats asub Pärnu Muuseumi ekspositsioonivitriniis, seetõttu on mõõdetud foto järgi.

matusega (luustikud IV ja V), mis leiumaterjali põhjal kuuluvad tõenäoliselt 13. sajandi esimesse poole, lapseluustiku V juures olnud ripatsmündi alusel võib matused dateerida umbes 13. sajandi teise veerandisse (Selirand 1974, 328–329, lisa 7, XXV, 6b; Pauts 1997, 97–98). Publitseerimata.

Joon. 5. Ripatsid Uderna asulakohast (1 AI 5456: 153) ja Küti kalmistult (2 AI 3992: 38).

Fig. 5. Pendants from Uderna settlement site and Küti cemetery.

Joon. 6. Ripatsid Maidla (1 AM 580: 318) ja Laukna (2 AI 3789: 399) kivist kalmest.

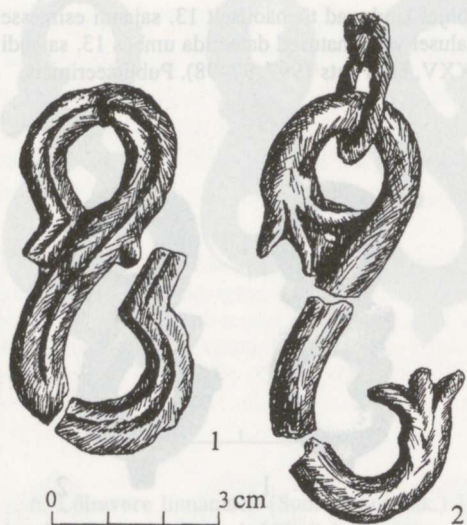
Fig. 6. Pendants from the stone graves of Maidla and Laukna.

11. **Maidla** kivist kalmest (Kullamaa khk.) 1984. aastal leitud ripats on suletud otstega, mis on erineva kujuga – neist ainult üks on loomapeakujuline (joon. 6: 1). Ühe kaare tipus paikneb väljaulatav nupuke, piki ripatsi keskosa jookseb madal vagu. Ripatsi mõõtmed on $5,2 \times 2,2 \times 0,4$ cm. Kalme leiumaterjali põhiosa pärines 11.–12. sajandist (Mandel 1986, 358–360). Publitseeritud: Mandel 1995, joon. 13: 4.

12. **Laukna** kivist kalmest (Kullamaa khk.) 1939. aastal leitud stiliseeritud loomapeaotstega ripatsi üks ots on suletud, teine lahtine (joon. 6: 2). Lahtise poole kaare tipus on väljaulatav nupuke. Ripats on ornamenditud mõlemalt küljelt – piki keskosa kulgeb lai madal soon, välisservas põikkriipsukesed. Ripatsi mõõtmed on $5,5 \times 2,6 \times 0,6$ cm. Kalmesse oli maetud nii põletatult kui ka põletamata, leiumaterjali enamik kuulub 10.–12. sajandisse (Jaanits jt. 1982, 341–342). Publitseeritud: Selirand 1974, tahv. XXXII: 2.

13. **Kõmsi** kivist kalmest (Hanila khk.) 1979. aastal leitud ühe kinnise ja teise lahtise otsaga ripats on kaunistatud lamedate pikisoontega, selle üks ots on küljest murdunud (joon. 7: 1). Ripats paistab silma tavalisest suuremate mõõtmete poolest: $6,9 \times 3,5 \times 0,4$ cm. Kalme peamine kasutusaeg oli 11.–13. sajand (Mandel 1980, 374). Publitseerimata.

14. **Linnamäe** kivist kalmest (Pärnu-Jaagupi khk.) 1980. aastal leitud ornamendita ripats on säilinud kolme katkendina (joon. 7: 2). Otsad, millest üks on suletud ja teine lahtine, on kolmeharulised, liiliakujulised või kujutavad avatud lõugadega ja väljasirutatud keelega maopead. Suletud aasa küljes on pronksrõngas. Ka see ripats on tavalisest suuremate mõõtmetega: $7,6 \times 3,4 \times 0,7$ cm. Linnamäe kalme leiud kuuluvad 11.–13. sajandisse, 1980. aastal saadi peamiselt 12.–13. sajandi leide (Mandel 1981, 407). Publitseeritud: Mandel 1981, tahv. XIII: 8.

Joon. 7. Ripatsid Kõmsi (1 AM 510: 596) ja Linnamäe (2 AM 491: 866) kivilalmest.

Fig. 7. Pendants from the stone graves of Kõmsi and Linnamäe.

Joon. 8. Ripatsid Ilpla (1 AI K1: 143) ja Rahu (2 AI 4239: 713) kivilalmest.

Fig. 8. Pendants from the stone graves of Ilpla and Rahu.

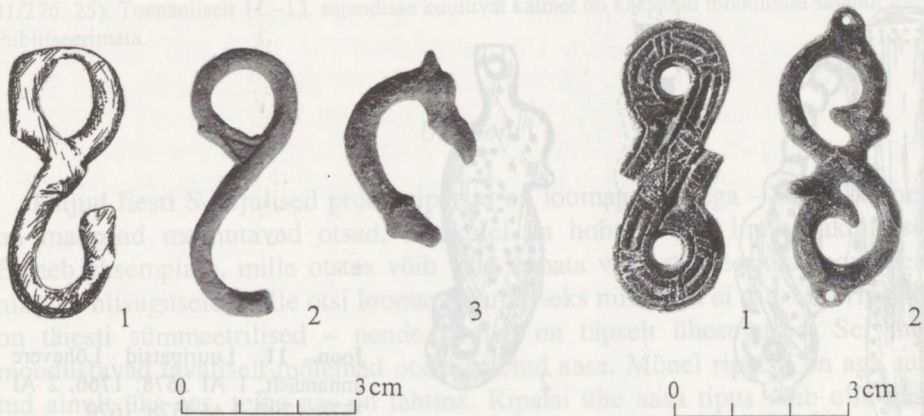
15. **Ilpla** kivilalmest (Püha khk.) leitud ripatsi üks ots on murdunud, säilinud loomapeakujulise suletud otsa silmakoht on tähistatud lohukesega (joon. 8: 1). Piki ripatsit kulgev punktikesterida paikneb ainult ripatsi ühel küljel. Katkise aasa tipus on väljaulatav nupuke. Ripatsi mõõtmed on 5,4 × 2,1 × 0,35 cm. Põletusmatustega kivilalme leumaterjal kuulub peamiselt 11.–12. sajandisse, hilisemad leiud 13. sajandisse (Kustin 1962, 66). Publitseerimata.

16. **Rahu** kivilalmest (Valjala khk.) 1960. aastal leitud ripatsi stiliseeritud, avatud lõugadega loomapea kujulistest otstest üks on kinnine, teine lahtine (joon. 8: 2). Suletud aasa ülaosas on roostekiht. Ümara läbilõikega ripatsi mõõtmed on 5,5 × 2,4 × 0,7 cm. Tegu on põletusmatustega kivilalmega, mille enamik leumaterjali pärineb 11. sajandist kuni 13. sajandi algusest (Kustin 1962, 111). Publitseerimata.

17. **Rahu** kivilalmest (Valjala khk.) 1962. aastal leitud ümara läbilõikega ripatsi üks aas on suletud, teine lahtine, otsad on stiliseeritud loomapea kujulised (joon. 9: 1). Suletud aas on kulunud, ripatsi pinnad oksüdeerunud ning ornamendi ei ole peaaegu säilinud. Avatud otsal on nähtav loomapea suud märkiv kriipsuke, suletud aasa poolses osas on kaks piki kaart kulgevat joont. Ripatsi mõõtmed on 4,8 × 2,0 × 0,5 cm. Dateeringut vt. ripatsi nr. 16 juurest. Publitseerimata.

18. **Rahu** kivilalmest (Valjala khk.) 1963. aastal leitud ripatsil puudub üks ots, säilinud suletud ots on avatud lõugadega loomapea kujuline (joon. 9: 2). Ümara läbilõikega ripatsi mõõtmed on 4,4 × 1,9 × 0,45 cm. Dateeringut vt. ripatsi nr. 16 juurest. Publitseerimata.

19. **Rahu** kivilalmest (Valjala khk.) 1963. aastal leitud teravovaalse läbilõikega katkise ripatsi säilinud ots on lahtine ja lõpeb hobusepeakujuliselt (joon. 9: 3). Ripatsi mõõtmed on – × 2,3 × 0,6 cm. Dateeringut vt. ripatsi nr. 16 juurest. Publitseerimata.

Joon. 9. Ripatsid Rahu kivilalmest. 1 AI 4239: 2537, 2 AI 4239: 2796, 3 AI 4239: 2967.

Fig. 9. Pendants from the stone grave of Rahu.

Joon. 10. Ripatsid Saha kivilalmest (1 AI 3495) ja Lõõlast (2 AM 13750/378: 11a).

Fig. 10. Pendants from Saha and Lõõla.

20. **Saha** kivilalmest (Jõelähtme khk.) 1932. aastal leitud nelinurkse läbilõikega ripats on lame ja suletud otstega (joon. 10: 1). Ornament – pikisooned ripatsi servades ning nende vahel asetsevad põik- ja pikijooned ning kaldristid – paikneb ripatsi mõlemal küljel. Ripatsi mõõtmed on $5,1 \times 2,0 \times 0,4$ cm. Ripats saadi Saha küla nn. Lubjaahjumäelt Esimese maailmasõja aegsete kaevikutega lõhutud kivilalmest, samast leiti ka põlenud luud. Valter Lang (1996, 248–249) dateeris ripatsi muinasaja lõppu. Publitseeritud: Lang 1996, tahv. LIX: 11.

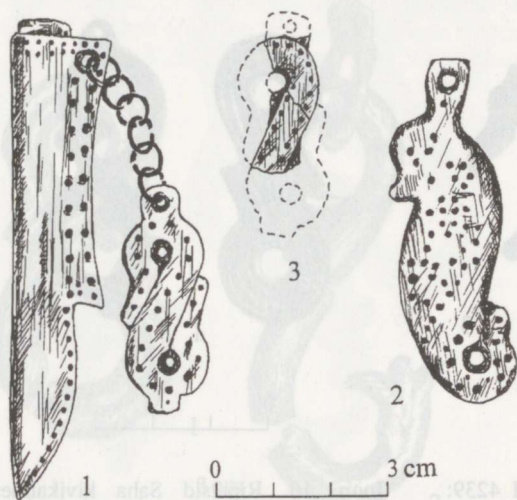
21. **Lõõlast** (Türi khk.) juhuleiuna saadud suletud otstega ja ornamendita ripatsi või vahelüli kummiski otsas on väike väljaulatuv aasake (joon. 10: 2). Ripatsi mõõtmed on $5,2 \times 2,0 \times 0,3$ cm. Varem asus leid Paide muuseumis (Schmiedehelm, Paide, 31, tahv. 11: 1), alates 1951. aastast Eesti Ajaloomuuseumis. Publitseerimata.

B. S-kujulised luuripatsid

22. **Lõhavere** linnamäelt (Suure-Jaani khk.) 1940. aastal leitud S-kujuline luuripats on pronksketiga ühendatud luust noakujulise ripatsiga (joon. 11: 1). S-ripats on suletud otstega ja kaunistatud lohkestereaga, selle kummiski otsas on väljaulatuv pikendus. Ka noakujuline ripats on kaunistatud lohkestega. S-kujulise ripatsi mõõtmed on $3,8 \times 1,3 \times 0,3$ cm. Linnamäe peamiseks kasutusajaks oli 13. sajandi algus, kuid saadud on ka varasemaid leide (Jaani jt. 1982, 326 jj.). Publitseerimata.

23. **Lõhavere** linnamäelt (Suure-Jaani khk.) 1940. aastal leitud ripatsi ühes otsas on auguga pikendus, läbistava auguga on ainult üks S-kujundi aasadest (joon. 11: 2). Ripats on kaunistatud ebakorrapäraselt paiknevate lohkestega. Esem mõõtmed on $5,9 \times 1,7 \times 0,5$ cm. Dateeringut vt. ripatsi nr. 22 juurest. Publitseerimata.

24. **Lõhavere** linnamäelt (Suure-Jaani khk.) 1940. aastal leitud kaks väikeste lohkestega kaunistatud katkendit võivad pärinevad S-kujulisest luuripatsist (joon. 11: 3). Dateeringut vt. ripatsi nr. 22 juurest. Publitseerimata.

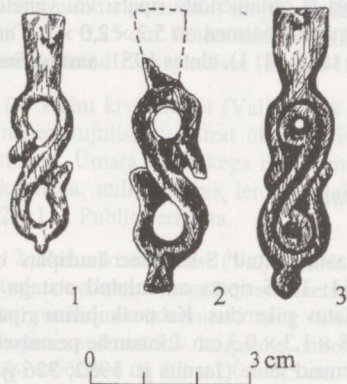

Joon. 11. Luuripatsid Lõhavere linnamäelt. 1 AI 3578: 1766, 2 AI 3578: 1797, 3 AI 3578: 1670.

Fig. 11. Bone pendants from Lõhavere hill-fort.

C. S-kujulised rihmakeeled

25. **Haimre** kivilalmest (Märjamaa khk.) 1930. aastal leitud rihmakeel on suletud stiliseeritud loomapeaotstega, selle keskel on madal pikisoon (joon. 12: 1). Rihmakeele tagaosas on trapetsikujuline pikendus, mille vahele kinnitati rihtm. Teise kaare tipus asub väike väljaulatav nupuke. Rihmakeele mõõtmed on $4,7 \times 1,3 \times 0,3$ cm. Kalmes sisaldas nii põletus- kui ka laibamatuseid, osa leide on põlemisjälgedega. Kalmistu ala oli segi küntud ning leiud ei paiknenud algse asendis (Indreko 1930, 4 jj.). Selirand (1974, 298–299, lisa 7, XIX, 2e) dateeris rihmakeele 11.–13. sajandisse. Publitseeritud: Selirand 1974, tahv. XXI: 2.

Joon. 12. Rihmakeeled Haimre (1 AI 2727: 176) ja Maidla (2 AM 580: 5685) kivilalmest ning Saaremaalt (3 AI K 85: 66).

Fig. 12. Strap tags from the stone graves of Haimre and Maidla and from Saaremaa.

26. **Maidla** kivilalmest (Kullamaa khk.) 1990. aastal leitud kõveraks paindunud rihmakeel on rihma kinnitamiseks mõeldud ots murdunud (joon. 12: 2). Teise kaare tipus on nelinurkne väljaulatav pikendus. S-kujundi suletud aasad on stiliseeritud loomapea kujulised. Rihmakeele mõõtmed on $- \times 1,5 \times 0,4$ cm. 1990. aasta kaevamistel saadud leiumaterjal pärineb 11.–13. sajandist (Mandel 1991, 383). Publitseerimata.

27. **Saaremaalt**, täpsemalt teadmata leiukohast saadud rihmakeele suletud otstega S-kujundi keskel on lai madal pikisoon (joon. 12: 3). Rihmakeele tagaosas on laienuv pikendus, mille vahele on olnud neediga kinnitatud rihtm, teises tipus on väljaulatav nupuke. Ainult üks S-kujundi aasast on läbistatud auguga, teises aasas on üksnes lohuke. Eseme mõõtmed on $5,5 \times 1,4 \times 0,3$ cm. Publitseerimata.

28. **Sauvere** kalmest (Kärla khk.) leitud nn. linnupeamotiiviga S-kujuline rihmakeel asub

Kustini andmeil (1962, 69, 339) Moskvas Riiklikus Ajaloomuuseumis (ГИМ 44 729, III отд. хр. 31/276: 25). Toenäoliselt 11.–13. sajandisse kuuluvat kalmet on kaevatud möödunud sajandi lõpul. Publitseerimata.

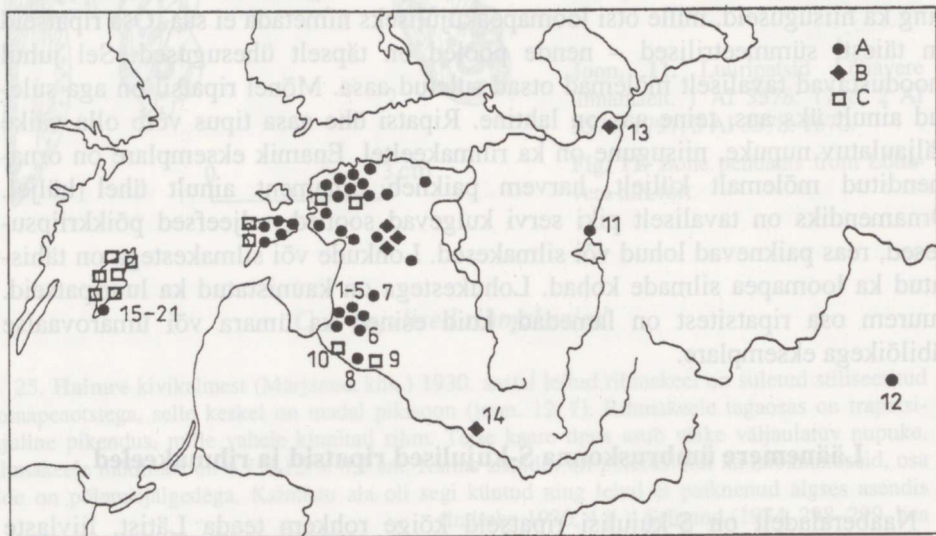
Üldjooni

Paljud Eesti S-kujulised pronksripatsid on loomapeotstega – enamikul neist on maopead meenutavad otsad, üksikutel ka hobuse- või linnupeakujulised. Esineb eksemplare, mille otstes võib vaid aimata väga stiliseeritud loomapead, ning ka niisuguseid, mille otsi loomapeakujuliseks nimetada ei saa. Osa ripatseid on täiesti sümmeetrilised – nende pooled on täpselt ühesugused. Sel juhul moodustavad tavaliselt mõlemad otsad suletud aasa. Mõnel ripatsil on aga suletud ainult üks aas, teine aas on lahtine. Ripatsi ühe aasa tipus võib olla väike väljaulatav nupuke, niisugune on ka rihmakeeltel. Enamik eksemplare on ornamenditud mõlemalt küljelt, harvem paikneb ornament ainult ühel küljel. Ornamendiks on tavaliselt piki servi kulgevad sooned, reljeefsed põikkriipsukesed, reas paiknevad lohud või silmakeused. Lohkude või silmakestega on tähistatud ka loomapea silmade kohad. Lohukestega on kaunistatud ka luuripatseid. Suurem osa ripatsitest on lamedad, kuid esineb ka ümara või ümarovaalse läbilõikega eksemplare.

Läänemere ümbruskonna S-kujulised ripatsid ja rihmakeeled

Naaberaladelt on S-kujulisi ripatseid kõige rohkem teada Lätist, liivlaste aladelt (joon. 13). Tõnissoni (1974, 122) andmetel on neid Koiva liivlaste asualalt leitud üheksa eksemplari. Mitmed nendest on saadud Krimulda kääbastest, seejuures on osa varasematest leidudest täpsemate leiuanameteta (Tõnisson 1966, 103). Kaks Krimulda ripatsit on mõlemad ühe suletud ja teise lahtise otsaga ning paksendiga keskosas, ühe ripatsi otsad on maopeakujulised (Tõnisson 1974, tahv. XIII: 4), teisel meenutavad hobusepead (Katalog 1896, tahv. 18: 34). Üks hobusepeakujulise otsaga eksemplar on teada veel Puteļi kääbaskalmistust (Tõnisson 1974, tahv. XX). Eesti ripatsitest on nendega kõige sarnasem Rahu kalme katkend (nr. 19). Krimulda Liepenese kääbaskalmistu ripats on ovaalse läbilõikega ning samuti ühe suletud ja teise avatud otsaga, loomapeakujuline on seejuures ainult avatud ots. Kääbas, kust nimetatud ripats leiti, kuulub 12. sajandi teise poolde (Тыниссон & Граудонис 1963, 249, joon. 5: 5; Tõnisson 1966, 96). Kaks S-ripatsit on teada Krimulda Priedese kääbaskalmistust, neist üks on leitud rikkalike panustega naisehauast koos pronksist noakujulise ripatsiga. Mõlemad kääpad on dateeritud 12. sajandisse (Tõnisson 1966, 100–101; 1974, 51). Veel üks pronksist S-ripats koos ketikatkendi ja noakujulise pronksripatsiga on leitud

Võnnu (Cēsise) lähedalt (joon. 14).² Ühe lahtise ja teise suletud otsaga ripats Ogre jõe äärest (Katalog 1896, tahv. 18: 35, täpsem leiukoht teadmata) on ornamenditud silmakestereaga nagu Uderna katkend (nr. 9). Lätist on teada ka S-kujulisi rihmakeeli, näiteks Asote linnamäelt, 13. sajandisse dateeritud kihist (Шноре 1961, tahv. VI: 15) ja Daugmale linnuselt (Kustin 1962, 339). Üks omapärane S-ripats on leitud Olin̄kalnsist, kuid selle puhul on arvatavasti tegu importesemega, tõenäoliselt kuulub see ka hilisemasse aega (Mugurēvičs 1977, tahv. IX: 12).

Joon. 13. Läänemere ümbruse S-kujulised ripatsid ja rihmakeeled: A pronksripatsid, B luuripatsid, C rihmakeeled. 1–5 Krimulda, 6 Puteļi, 7 Võnnu / Cēsis, 8 Ogre (teadmata leiukohast / site unknown), 9 Asote, 10 Daugmale, 11 Novgorod, 12 Jaropoltš Zalesski / Klyaz' ma, 13 Staraja Ladoga / Staraya Ladoga, 14 Polotsk, 15–21 Ojamaa / Gotland. Eesti ala kohta vt. joon. 1.

Fig. 13. S-shaped pendants and strap tags around the Baltic. A bronze pendants, B bone pendants, C strap tags. For distribution in Estonia see Fig. 1.

Mõned S-kujulised ripatsid on teada Venemaalt. Hobusepeakujuliste otstega eksemplar on leitud Novgorodist 13. sajandi alguse kihist (Седова 1981, joon. 59: 9). Maria Sedova arvates (1981, 152) on see vöö osa ning tema andmeil esineb niisuguseid leide slaavi muististes harva ja tavaliselt ainult Baltimaadega piirneval territooriumil. Üks S-ripats on siiski saadud Kljaz' ma jõe äärest Jaropoltš Zalesskist (Седова 1978, tahv. 7: 11). Staraja Ladogast on luust S-kujuline ripats saadud 9.–11. sajandi kihist (Давидан 1966, 103, 113, joon.

² Asub AI kogudes, sama peanumbri (AI 1977) all on veel rohkesti pronksehteid jm. Leitud on saadud 1888. aastal raudtee ehitamisel.

4: 5). Valgevenest, Polotskist on leitud 10. sajandi lõppu kuni 13. sajandisse dateeritud luuese, mis kuju poolest sarnaneb ühe Lõhavere luuripatsiga (nr. 23), kuid sellel puudub lohukestest ornament ja auguga pikendus ühes otsas (Штыхов 1975, joon. 48: 18).

Rootsist, Ojamaalt, on teada S-kujulisi rihmakeeli Tjängdarve ja Barshalderi kalmistult (Thunmark-Nylén 1990/1991, joon. 12b; 1995, joon. 55: 2, 3; 59: 2, 3; 294a). Mainitud rihmakeeled esinevad paarikaupa, rihma kinnitusosa on neil kujundatud loomapeana. Tjängdarve kalmistult leitud eksemplarid on saadud hauast, mille inventari hulka kuulus kahepoolne kokkupandud poolikujuliste ühendusplaatidega kamm. Niugused kammid tulid Rootsist kasutusele 12. sajandi lõpul või 13. sajandi algul (Thunmark-Nylén 1990/1991, 168 jj., joon. 12a). Ojamaalt on leitud ka loomapeakujuliste otste ning piki- ja põikjoontest ornamendiga S-ripats. Birger Nerma (1969, tahv. 35: 376; 1975, 4, 23) on ripatsi dateerinud Vendeli aja perioodi VII: 1, s.o. u. 550–600 p.Kr. Tegu on juhuleiuga, mille Nerma on Vendeli aega dateerinud tõenäoliselt seetõttu, et samast ajast (perioodist VII: 1) on teada S-kujulisi loomapeaotstega sõlgi (Nerma 1969, tahv. 13: 102–105; 1975, 15). Ripats sarnaneb siiski rohkem Eestis ja liivlaste aladel levinud S-ripatsitega kui Rootsi Vendeli aja S-kujuliste sõlgedega.

Kokkuvõte

Eestist pärit kakskümmend üks pronksist S-ripatsit on saadud neljateistkümnest leiukohast. Enamik ripatseid ja rihmakeeli on leitud linnamägedelt (kaheksa pronksripatsit ja kõik kolm luuripatsit) ja kivi kalmetest (kümme pronksist S-ripatsit ja kolm rihmakeelt). Üks pronksripatsi katkend on saadud asulakohast (Uderna), samuti on üksainus eksemplar pärit laibamatusest (Küti), üks ripats ja rihmakeel on juhuleiud. Autorile teadaolevatest liivlaste ripatsitest pärineb enamik kääbaskalmistutest. Haudadest on saadud ka Ojamaa rihmakeeled, ainus siinkirjutajale teada ripats Ojamaalt on juhuleid.

Joon. 14. S-ripats koos noakujulise ripatsiga Lätist, Võnnu lähedalt (AI 1977: 9).

Fig. 14. S-pendant with a knife-shaped pendant from Cēsis, Latvia.

Sagedamini on igast leiupaigast saadud ainult üks eksemplar, kuid on ka kohti, kust neid on teada rohkem. Selles mõttes paistab silma Varbola linnamägi – sealt on leitud kokku viis S-kujulist pronksripatsit. Saaremaalt Rahu kalmest on saadud neli S-ripatsit, kõik samuti pronksist. Lõhavere linnamäelt on küll üksainus pronksist S-ripats, kuid lisaks kaks luuripatsit ning üks arvatavasti samasuguse luuripatsi katke. Maidla kivilalmest on teada ripats ja rihmakeel. Rohkem kui ühe ripatsiga on esindatud Krimulda kääbaskalmistud, Ojamaa rihmakeeled esinevad haudades paarikaupa.

Selle kohta, kus ja kuidas neid ripatseid kanti ning kas neid tuleks pidada ripatsiteks või vöö osadeks, on andmeid napilt. Ainus laibamatusest leitud eksemplar Eestist on Küti kalmistult, ripats asetseb luustiku vasaku sääreлуу kõrval (Ariste 1948, 4). Niisuguse asendi põhjal võib oletada, et ripats oli kinnitatud rõivaste külge. Liivi kääbaskalmistult Krimuldast on üks ripats leitud rikkalike panustega naisehauast koos noakujulise ripatsiga rinnakee külge kinnitatult (Tõnisson 1966, 100). Liivi naiste rohkete ketiridadega rinnakeede külge on sageli kinnitatud mitmesuguseid ripatseid ja samuti väiksemaid tarbeesemeid (näit. Zariņa 1988, juun. 31, tahv. XV; Tõnisson 1974, tahv. XIII: 5).

Enamik ripatseid on leitud üksikult, mõne ripatsi küljes on pronksist rõngake. Lõhavere pronksripats leiti koos rauast varrasahelikuga, selle üks aas oli osalt kaetud rauaroostega. Üks Lõhavere luuripatsitest on pronksketi abil ühendatud luust noakujulise ripatsiga. Nagu mainitud, on sarnast kombinatsiooni – S-ripats koos noakujulisega – esinenud paaril korral ka liivlaste juures, kuid sealsed eksemplarid on valmistatud pronksist. Noakujulisi ripatseid on tehtud nii luust kui ka pronksist ja need on eriti iseloomulikud liivlastele 12.–13. sajandil (Tõnisson 1966, 206; Selirand 1974, 153). Tõenäoliselt on S-kujulistel ripatsitel, samuti nagu noakujulistelgi, olnud mingi sümboli või amuleti tähendus. Kõige enam meenutavad need ripatsid madu, mõnede ripatsite otsad võivad kujutada ka hobuse- või draakonipead. Maol on tähtis koht paljude rahvaste mütolooilises sümboolikas – madu on seostatud maaga, viljakusega ja raviväega.

Käsitletud S-kujuliste ripatsite puhul on tegu eelkõige Lääne-Eestile ja Koiva liivlastele, rihmakeelte puhul ka Ojamaale iseloomulike esemetega. Enamik leide on saadud 11.–13. sajandi muististest, need vähesed ripatsid ja rihmakeeled, mida on võimalik täpsemalt dateerida, on pärit 12. sajandist või 13. sajandi algusest. Sama kehtib ka väljastpoolt Eestit leitud ripatsite ja rihmakeelte kohta.

Tänuavaldus

Autor tänab fotograaf Enno Väljalit ja inglise keele tõlki Liis Soont.

Kasutatud kirjandus

- Ariste, E.** 1948. Kaevamisaruanne Küti v. Küti as. (Võhu as.) Tiitso t. maal toimunud kaevamistest 26.VII–30.VII 1948. a. Käsikiri AI-s.
- Indreko, R.** 1930. Aruanne kaevamistest Märjamaa khk., Haimre vl., Kasti koolimaja õuel 27.–30. juunil 1930. a. Käsikiri AI-s.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. & Tõnisson, E.** 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn.
- Katalog** der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga. Riga, 1896.
- Kustin, A.** 1962. Saaremaa ja Muhu muistised feodalismi tärkamise perioodist (11. sajandist kuni 13. sajandi alguseni). Kandidaadiväitekirj. Tallinn. Käsikiri AI-s.
- Laid, E.** 1939. Varbola Jaanilinn. – MEL, 183–215.
- Lang, V.** 1996. Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviiljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Piritä jõe alamjooksu piirkonnas. (MT, 4.)
- Mandel, M.** 1980. Über die neuen Ausgrabungen in Kõmsi. – TATÜ, 4, 373–375.
- Mandel, M.** 1981. Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen des Gräberfeldes von Linnamäe (Linnamaa). – TATÜ, 4, 406–408.
- Mandel, M.** 1986. Die Steingräber von Maidla. – TATÜ, 4, 358–360.
- Mandel, M.** 1991. Die Grabfunde von Maidla und Forschungen der Steinburg zu Lihula. – TATÜ, 4, 382–384.
- Mandel, M.** 1995. Eisenzeitliche Grabformen und Bestattungsbräuche auf dem westestnischen Festlande. – Archaeology East and West of the Baltic. Papers from the Second Estonian–Swedish Archaeological Symposium, Sigtuna, May 1991. Toim. I. Jansson. (Theses and papers in Archaeology N.S.A, 7.) Stockholm, 111–121.
- Moora, H. & Saadre, O.** 1939. Lõhavere linnamägi. – MEL, 139–182.
- Mugurēvičs, E.** 1977. Oliņkalna un Lokstenes pilsnovadi. 3.–15. gs. arheoloģiskie pieminekļi. Rīga.
- Nerman, B.** 1969. Die Vendelzeit Gotlands, II. Tafeln. Stockholm.
- Nerman, B.** 1975. Die Vendelzeit Gotlands, I: 1. Text. Stockholm.
- Pauts, H.** 1997. Pahaga hoburaudsöled Eestis. – Tõid ajaloo alalt, I. Eesti Ajaloomuseum. Tallinn, 79–115.
- Schmiedehelm, M.** Paide muuseumi kirjeldus. Käsikiri AI-s.
- Selirand, J.** 1974. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.–13. sajand). Tallinn.
- Zariņa, A.** 1988. Lībiešu apģērbs 10.–13. gs. Rīga.
- Thunmark-Nylén, L.** 1990/1991. Vikingatid eller medeltid? Om datering av gotländska gravfynd. – Tor, 23. Tidskrift för arkeologi, 141–202.
- Thunmark-Nylén, L.** 1995. Die Wikingerzeit Gotlands, I. Stockholm.
- Tõnisson, E.** 1966. Liivi käabaskalmistud Krimuldas. – TATÜ, 1, 85–111.
- Tõnisson, E.** 1974. Die Gauja-liven und ihre Materielle Kultur (11. Jh.–Anfang 13. Jhs.). Ein Beitrag zur Ost-Baltischen Frühgeschichte. Tallinn.
- Давидан О. И.** 1966. Староладожские изделия из кости и рога (по раскопкам Староладожской экспедиции ИИМК АН СССР). – Археологический сборник Государственного Эрмитажа, 8. Эпоха бронзы и раннего железа. Славяне. Ленинград; Москва, 103–115
- Ланг В. & Лиги П.** 1988. Предварительные результаты исследования поселения Удерна II. – TATÜ, 4, 380–384.
- Седова М. В.** 1978. Ярополч Залесский. Москва.
- Седова М. В.** 1981. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва.
- Селиранд Ю. & Тыниссон Э.** 1978. Предварительные результаты исследования городища Варбола в 1974–1976 гг. – TATÜ, 1, 90–95.
- Тамла Ю. & Тыниссон Э.** 1983. Исследование городища Варбола в 1978–1982 гг. – TATÜ, 4, 310–314.

Тыниссон Э. Ю. & Граудонис Я. Я. 1963. Раскопки ливских курганов в Кримульде. – Советская археология, 1, 241–252.

Шноре Э. 1961. Асотское городище. – Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, II. Рига.

Штыхов Г. В. 1975. Древний Полоцк IX–XIII вв. Минск.

Heidi Luik

S-SHAPED PENDANTS AND STRAP TAGS

Summary

S-shaped pendants and strap tags occur in Estonia only in small numbers. Although the S-motif of ornament has been used throughout millennia in different regions, local finds belong to a rather limited area and period. The Estonian S-shaped pendants and strap tags date from the Late Iron Age. Most of them have been found from West Estonia and Saaremaa, only a few come from East and South Estonia (Fig. 1). Many of Estonian S-shaped pendants have terminals shaped like animal heads, sometimes heavily stylised. Most of the pendants are decorated on both sides, less often the decoration occurs on one side only. Grooves along edges, relief traverse lines, and pits or dots and circles are used for decoration. It is not clear whether they are pendants or belt details – they have been described as spreaders, plaques, or connecting links. Besides bronze specimens, S-shaped pendants and strap tags of bone have also been found. The strap tags are smaller than the pendants, and they have a trapezoid split extension at one end, where the belt was fastened.

S-shaped bronze pendants. A total of 21 S-shaped bronze pendants have been found from Estonia. Five of them were found from the **Varbola** hill-fort (Fig. 2; 3: 1–2), where the bulk of the finds belong to the 11th–13th centuries. One pendant, with snake-head terminals, is decorated with grooves on the edges. The terminal of another pendant, preserved only fragmentarily, resembles an animal head with open jaws. A small pendant has terminals shaped like animal heads with open jaws, and eyes marked with dots and circles. One pendant also has animal head terminals, while one is decorated with relief traverse lines. One pendant from the **Lõhavere** hill-fort has closed ends and it is decorated with a row of small pits on both sides (Fig. 3: 3). The unornamented pendant from the **Soontagana** hill-fort, dated to the 11th–13th centuries, has one end closed, the other open (Fig. 4: 1). The pendant from the **Lihula** castle, with closed ends and a longitudinal groove for decoration (Fig. 4: 2), belongs to the 2nd half of the 12th century or the beginning of the 13th century. The fragment found from the **Uderna** settlement site bears an ornament of a row of dots and circles on one side only (Fig. 5: 1); the fragment was dated to the 12th–13th centuries. The pendant found from the cemetery of **Küti**, Virumaa, had stylised animal-head terminals (Fig. 5: 2). Relying upon other grave-goods from the same burial and a

contemporaneous neighbouring burial, this pendant was dated to the first half of the 13th century, most likely to the second quarter of the century. From West Estonia, S-pendants have been found from **Maidla**, **Laukna**, **Kõmsi** and **Linnamäe** stone graves (Figs. 6, 7). The pendant from Maidla has closed terminals, only one of which is of animal head shape. The pendant from Laukna grave, with stylised animal-head terminals, is decorated with a longitudinal groove and traverse lines. The pendant from Kõmsi, decorated with flat longitudinal grooves, has only one open end. The terminals of the Linnamäe pendant are shaped like snake's heads, with open mouths and tongues sticking out. From Saaremaa, one pendant was found from the stone grave of **Ilpla**, and four from **Rahu** (Figs. 8, 9). The preserved terminal of the Ilpla pendant, decorated with a row of dots, is shaped like an animal head. Both whole pendants from the Rahu stone grave have one closed end, one of them has terminals shaped like animal heads with open jaws. One of the fragmentarily preserved pendants has a terminal shaped like an animal head with open jaws, the other's terminal is in the shape of a horse's head. The majority of finds from all the mentioned stone graves belong to the 11th–13th centuries. The pendant from the **Saha** stone grave, dated to the end of the prehistoric period, has closed ends and is decorated with relief traverse lines and oblique crosses (Fig. 10: 1). The pendant from **Lõõla**, obtained as a stray find, is unornamented and has a small protruding loop at either end (Fig. 10: 2).

■ **S-shaped bone pendants** (Fig. 11). The three S-shaped bone pendants were found from the **Lõhavere** hill-fort. One of them, with closed ends and a decoration of small pits, is linked to a knife-shaped bone pendant by a bronze chain. Another is decorated with irregularly located small pits. A small fragment, also decorated with small pits, most likely comes from an S-shaped bone pendant.

■ **S-shaped strap tags** (Fig. 12). The strap tag from the **Haimre** stone grave, dated to the 11th–13th centuries, has terminals of stylised animal heads and a decoration of a shallow longitudinal groove in the middle part. The fastener of the tag from the **Maidla** stone grave of the 11th–13th centuries, having stylised animal heads for terminals, is broken. The precise finding place of the strap tag from **Saaremaa** is unknown. This ornament has closed ends and a wide and shallow groove in the middle part. One more S-shaped strap tag is known from Saaremaa, from the **Sauvere** grave.

■ S-shaped pendants and strap tags are also found elsewhere around the Baltic (Fig. 13). The greatest number of pendants are known from Latvia, especially from the area of the Livonians of the Gauja (Koiva) River. The datable specimens from the barrow cemeteries of Krimulda, Liepenese and Priedese were found with the 12th century burials. One of the S-pendants from Priedese was found together with a knife-shaped pendant – the combination known also from the neighbourhood of Cēsis (Fig. 14). Some S-shaped pendants are known from other localities – from the barrow cemetery of Puteļi and from the Ogre River. S-shaped strap tags have been found from the hill-forts of Asote and Daugmale

in Latvia. Some S-shaped pendants have been found from Northwest Russia, usually from areas bordering on the Baltic countries. In Novgorod, one S-shaped pendant with horse-head terminals was found in the layer of the beginning of the 13th century. One S-shaped bronze pendant was found near the Klyaz'ma River and one bone pendant from Staraya Ladoga. The bone pendant from Polotsk, Belarus, resembles one of the Lõhavere bone pendants, but it lacks the pierced extension at one end. This one is dated to the period from the end of the 10th century to the 13th century. From Gotland, S-shaped strap tags are known, occurring in the burials by twos. A stray find of an S-pendant from Gotland is dated to the Vendel period VII: 1, probably on the basis of its likeness to the S-shaped brooches of that period.

The 21 bronze S-pendants from Estonia were found from 14 sites. Eight bronze pendants and all the three bone ones were found from hill-forts, ten bronze pendants and three strap tags from stone graves. One fragment of a bronze pendant was found from a settlement site (Uderna), one from an inhumation grave (Küti), one pendant and one strap tag are stray finds. Most of the Livonian pendants come from barrows. The Gotland strap tags also come from burials, the only pendant known to me from Gotland was a stray find. Little is known how and where these ornaments were worn and whether they were pendants or belt details. The only specimen in Estonia found from an inhumation grave (Küti) was located beside the skeleton's left tibia and could have been attached to clothes. In a richly furnished female burial from Krimulda, one S-pendant was found linked to a chain together with a knife-shaped pendant. Most of the pendants have been found singly, some have a small bronze coil attached to them. A bronze S-pendant from Lõhavere was found together with an iron chain bar and one of its loops was partly covered with rusted iron. One of the bone pendants from Lõhavere was linked to a knife-shaped bone pendant by a bronze chain; similar combination, made of bronze, is sometimes observed at the Livonians. Knife-shaped pendants were typical of the Livonians especially in the 12th–13th centuries. It is possible that S-shaped pendants, like knife-shaped ones, have possessed some symbolic meaning. Most of all these pendants resemble snakes, some have terminals shaped like horses' or dragons' heads. Snake had an important role in many nations' symbolics – snake has been related to the earth, fertility and healing power.

To resume, we may assert that S-shaped pendants are first of all typical of West Estonia and the Livonians of the Gauja River, strap tags were also typical of Gotland. Most of these ornaments have been found from the monuments of the 11th–13th centuries, the few finds that can be dated more accurately come from the 12th century or the beginning of the 13th century. The same is also valid about the S-pendants and strap tags found from beyond Estonia.